

Jurgita Žašinaitė-Gedminienė

LIETUVIŠKOS SĄMONĖS
NEIDENTIFIKUOTAS LDK MIESTAS:
ANTANO TYZENHAUZO LAIKŲ GARDINAS

Anotacija. Apžvalginiam straipsnyje aptariama Gardino, kaip sudėtinio bendros LDK kultūrinės tradicijos sando, specifika, analizuojamas jame vykęs švietėjiškos sąmonės formavimosi procesas, įtakojęs ne tik kultūrinę, bet ir politinę bei ekonominę sferas XVIII a. antroje pusėje. Susitelkus ties 15 metų (1765–1780) trukusiu laikotarpiu, akcentuojamos aktyvaus reformatoriaus, Gardino seniūno, LDK rūmų išdininko Antano Tyzenhauzo įtakos, iškeltų problemų traktuotė pildoma įvairiais socialinio konteksto pjūviais, reflektuojama kaip daugialypis ir daugiareikšmis interpretuotinas tekstas, skirtingai suvoktas lietuvių, baltarusių, lenkų moksliniuose tyrimuose. Iškeliama mažai žinomi vardai, analitinei minčiai įdomios prasmės, jų sąsajos, idėjų kitėjimas, plėtojamos ankstesnių analizių potekstėse likusios užuominos, jas projektuojant į tolimesnio tyrimo paradigmas.

Raktažodžiai: lietuvių literatūra (lenkų); Gardinas; Antanas Tyzenhauzas; piliečiai; Apšvieta.

Tomas Venclova, kalbėdamas apie kultūrą ir jos foną, nurodė, kad „į kultūrą visada naudinga pasižiūrėti „iš šalies“ (o į svetimas kultūras – „iš vidaus“)“¹. Peržvelgus atliktus tyrimus, gvildenančius Gardino gyvenimą XVIII a. 7–8 dešimtmečiais, įmanu fiksuoti

¹ Tomas Venclova, *Vilties formos: Publicistika, esė*, iš anglų k. vertė Antanas Danielius, iš rusų k. vertė Algis Kalėda, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992, p. 59.

diametraliai priešingą žiūros perspektyvą: lietuvių tyrėjas² į Gardiną, kaip į svetimą istorijos veiksmų areną³, žvelgia „iš šalies“ ir probėgšmais, o baltarusiškuose ir lenkiškuose istorikų bei literatūros tyrinėtojų tekstuose⁴ žvilgsnis projektuojamas „iš vidaus“, aiškiai apeliuojant į Gardiną, kaip į savojo kultūrinio artefakto suvoktį. Be to, baltarusių tyrėjo pasakojimas vis mažiau primena istoriją apie praeitį su aiškiai išskiriamomis pradžios, vidurio ar pabaigos fazėmis. Laisviau operuojama istorine, etnologine, religijotyrene, kultūrologine medžiaga, atsiremiami į literatūros teorijos vyraujančias tendencijas, drąsiau

² Kadangi išsamių lietuviškų studijų aptariama tema nėra atlikta, remiamasi šiais LDK gyvenimą XVIII a. antroje pusėje tyrinėjusiu lietuvių autorių darbais: Eugenija Ulčinaitė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003; Meilė Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Mokslas, 1985; Eligijus Raila, „Apšvieta“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša [ir kt.], Vilnius: Aidai, 2001; Eligijus Raila, „Apšvietos epocha (1740–1841)“, in: *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sudarė Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006; Jonas Račkauskas, *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I-kla, 1994; Vaclovas Biržiška, Aleksandrynas: *Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 2: XVIII–XIX amžiai, Chicago, 1963 (fotograf. leid., Vilnius: Sietynas, 1990); Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2000; Vincas Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Vilnius: Petro ofsetas, 1997; Vanda Zaborskaitė, *Prie Lietuvos teatro ištakų: XVI–XVIII a. mokyklų teatras*, Vilnius: Mokslas, 1981.

³ Veikiausiai šitai bus nulėmusi komplikuota geopolitinė pozicija tarp Lietuvos, Kijevo Rusios, Jotvingių žemės, Prūsų bei Mozūrijos ir dar tai, kad Gardine nuo seno kirtosi įvairių tautų ir kultūrų sienos.

⁴ Евстафий Филаретович Орловский, *Гродненская губерния в 1812 году: Исторический очерк*, Гродна: Губерн. тип., 1912; Иван Романовский, *Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (вторая половина XVIII–первая половина XIX в.)*, Минск: Изд-во Бел. гос. ун-та, 1976; Михаил Федорович Де-Пуле, *Станислав-Август Понятовский в Гродне и Литва в 1794–1797 годах*, Санкт-Петербург: Майков, 1871; Александр Иванович Герасимов, „Музейные странички истории медицины“, in: *Гродненская правда*, 2002, Nr. 8; Федор Игнатович, *Гродненская медицинская академия: (К 220-летию со дня основания)*, Гродно: ГрГУ, 1995; Bartłomiej Kaczorowski, *Grodno: Historia i zabytki*, Warszawa: Gryf, 1991; *Grodno w XVIII wieku: Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod. red. Andrzeja Woltonowskiego i Jerzego Urwanowicza, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1991.

užpildomos „baltosios dėmės“, mėginama pažinti analizuojamą istorinę epochą per savąją – tyrėjo – epochą, beje, ne tik patikliai į ją įsijaučiant, bet ir kritiškai reflektuojant. Tiksliausiai šią prieigą būtų galima apibūdinti Haydeno White'o siūloma apibrėžtim, kai tyrėjas (istorikas, kultūrologas, literatūrologas) konkretų istorinį lauką traktuoja taip pat kaip gramatikas naująją kalbą:

Pirmoji jo [istoriko – JŽ] problema – jame [istoriniame lauke – JŽ] išskirti leksikos, gramatikos ir sintaksės elementus. Tik tuomet jis gali imtis interpretuoti, ką reiškia kokia nors konkreti elementų konfigūracija ar jų santykių pasikeitimai. Žodžiu, istorikui reikia susikurti kalbinį protokolą (apimančią leksikos, gramatikos, sintaksės ir semantikos lygmenis), kuriuo istorinis laukas ir jo elementai bus apibūdinami jų pačių *kalba* (o ne juos įvardijančių dokumentų kalba), ir taip paruošti juos aiškinimui ir atvaizdavimui savo pasakojime.⁵

Baltarusių ir lenkų mokslinėse studijose Gardinas neretai įvardijamas kaip pats vakarietišiausias, Baltarusijos atgimimo sostine tituluotas miestas. Iškeliamas precedento neturįs 15 metų (1765–1780) klestėjimo laikotarpis, sietinas su Gardino seniūno, karališkųjų ekonomijų administratoriaus, artimo karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio bičiulio, aktyvaus reformatoriaus Antano Tyzenhauzo (*1733–†1785) vardu. Ši asmenybė baltarusiškosiose interpretacijose⁶ nestokoja adoracinių apibūdinimų: Tyzenhauzas vadintas Petru Didžiuoju, Gardino valdovu, atskiri tyrimai dedikuoti jo veiklos, pažiūrų analizei. Dvitomę studiją *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*⁷, apžvelgiančią Tyzenhauzo gyvenimą, jo idėjas, parašė Gardine gimęs, Varšuvos ir Krokuvos universitetuose studijavęs, vėliau Stepono

⁵ Hayden White, *Metaistorija: Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, iš anglų k. vertė Halina Beresnevičiūtė-Nosálová, Gintautė Lidžiuvienė, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 37.

⁶ Иван Романовский, *op.cit.*, p. 35–42. Иван Кігурка, „Антон Тызенгаўз – стваральнік мануфактур, асветнік і мецэнат“, in: *Філаматы*, 2003, Nr. 2 (5), p. 74–95.

⁷ Stanisław Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego, 1970–1971.

Batoro universiteto profesoriumi dirbęs Stanisławas Kościółkowski (*1881–†1960). Pateikęs detalią XVIII a. LDK įvykių apžvalgą, Tyzenhauzą Kościółkowski pristatė kaip vieną įtakingiausių XVIII a. antros pusės LDK veikėjų. Lietuviškų tekstų, aptariančių Tyzenhauzo atliktas reformas, apskritai plačią jo veiklą bei išskirtinius užmojus, tėra vos vienas kitas⁸. Toliau ir mėginsime pateikti išsamesnę šio iškilaus LDK reformatoriaus įgyvendintų idėjų, ženkliai įtakojusių tiek ekonominį, tiek kultūrinį Gardino gyvenimą, apžvalgą.

„PASAULIO PILIEČIAI“ GARDINE

Kalbant apie XVIII a. antros pusės LDK gyvenimą, svarbu fiksuoti tam tikrus socialinės aplinkos dėmenis. Tai laikas, kuomet Vilnių, sykiu ir „antrąją LDK sostinę“ – Gardiną – pasiekia švietėjiškos idėjos. Apšvietos epocha neretai yra sietina su kritinio pasakojimo suklestėjimu, įgalinusių subjektą paniekinti ankstesnį tapatumą ir iš naujo save apmąstyti. Reikšminga, kad būtent šiuo metu „tekstų kriticizmas, t.y. jų skaitymas ir interpretavimas, imtas vadinti šiandieniniu „hermeneutikos“ arba, kaip buvo įprasta anksčiau, – „filologijos“ terminu“⁹.

Apšvietos inicijuotas visuomenės keitimasis, jos modernėjimas skatino ir naują istorijos traktuotę. Kaip pažymi šį laikmetį tyrinėjantys istorikai, XVIII a. Europoje ima formuotis tai, kas dabar yra vadinama istorine sąmone¹⁰. Istorinė šlovė įgalino žmogų pasijusti „pasaulio piliečiu“, kuriam ima rūpėti jo paties ir jo tautos kuriamas įvaizdis kitų tautų akivaizdoje. Tokiu „pasaulio piliečiu“ būtų galima

⁸ Daugiau informacijos apie Tyzenhauzą yra pateikiama Bostone išleistoje *Lietuvių enciklopedijoje* (*Lietuvių enciklopedija*, t. 31, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1991, p. 261–263). Tam tikri faktai bei įžvalgos bendrai apie visą Tyzenhauzų giminę pateikiami rinktinėje *Tyzenhauzai Lietuvoje ir kaimyninėse valstybėse*: Konferencijos pranešimai, sudarė Ona Mackevičienė, Rokiškis: Rokiškio krašto muziejus, 2007.

⁹ Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *Tiesos sakymas apie istoriją*, iš anglų k. vertė Remigijus Juozaitis, Vilnius: Margi raštai, 1998, p. 44.

¹⁰ *Ibid.*, p. 65.

pavadinti ir Gardino seniūną Tyzenhauzą, žmogų, kurio buvimą pagrindė visuomeninės pareigos, pilietį, suskatusį rūpintis savojo miesto autonomiškumu ir, sakytume, prestižu. Gardino priemiestyje Horodnicoje Tyzenhauzas pasistatydino didžiulę rezidenciją ir, svajodamas suteikti miestui tikros Lietuvos sostinės statusą, nemažai prisidėjo, jog Gardinan iš Vilniaus būtų perkeltas LDK Vyriausiasis Tribunolas bei Iždo komisija. Horodnica garsėjo modernia, prilygstančia Vakarų Europos miestams, architektūra. Žinoma, nebuvo apsieita be kvalifikuotų architektų ir tam darbui parengtų darbininkų. Kaip užsimena vienas kitas šaltinis¹¹, „didžiojo, savo laiką peraugusio reformatoriaus“ Tyzenhauzo dešinioji ranka buvo garsusis italų architektas Giuseppe de Sacco. Deja, apie šią asmenybę ne tik lietuviškuose, bet ir baltarusiškuose šaltiniuose išsamių žinių nėra. Surankiojus faktus iš įvairiausių enciklopedijų bei aptariamą epochą analizuojančių straipsnių, išėit vos keli biograminiai štrichai. Sacco gimė 1735 m. Veronoje (Italijoje); mirė 1798 m. (vieta nežinoma); nuo 1773 m. dirbo Tyzenhauzo dvaro architektu Gardine, buvo vyriausiasis karališkųjų manufaktūrų architektas, statybininkų mokyklos administratorius. Nurodoma, jog dar prieš Sacco vyriausiuoju Gardino architektu buvo Humbertas Ciffonis, kurio darbai įnoringojo Tyzenhauzo netenkino. Taigi sužinojęs¹² apie Varšuvoje besidarbuojantį jauną, bet jau spėjusį pagarsėti italų architektą, Tyzenhauzas nedelsiant jį pasikviečia į Gardiną.

Ką gi liudytų šitoks Tyzenhauzo užmojis? Per daug tiesmukiška būtų tvirtinti, kad taip Gardino seniūnas mėgino patenkinti vien savo garbėtrošką. Įmanu reflektuoti pastangą seimų miestą paversti individualios patirties bei sąmonės savastimi, idant jis taptų individo

¹¹ Евстафий Филаретович Орловский, *op. cit.*, p. 46-49; Bartłomiej Kaczowski, *op. cit.*, p. 112; *Grodno w XVIII wieku, op. cit.*, p. 32.

¹² Apie Sacco Tyzenhauzas greičiausiai bus sužinojęs iš Varšuvoje tuo metu gyvenusio žinomo architekto Jakobo Fontano (Jacob Fontan), su kuriuo Gardino seniūnas ne sykį buvo susitikęs. Beje, yra pažymima (Иван Романовский, *op. cit.*, p. 111; *Grodno w XVIII wieku, op. cit.*, p. 59), kad Fontanas drauge su Sacco sukūrė garsųjį, išsiskyrusį savo įstabia išvaizda karalienės Marijos Leščinskos šarvojimo katafalką.

patirties fenomenu, ar, pasak Lewiso Mumfordo¹³, miestą transformuoti į įsikūnijusią istoriją, formą įgavusį protą, dvasinės galios telkinį, meniškai ir estetiškai organizuotą kultūros erdvę. Grandioziniuose Tyzenhauzo planuose akivaizdi pastanga jaukintis svetimą miesto erdvę, padaryti ją tinkamą gyventi ir dirbti. Šitai iliustratyviai liudija Horodnicoje įrengtas 80 pastatų kompleksas, kurį sudarė ne tik gamybinės paskirties statiniai, bet ir gyvenamosios patalpos manufaktūrų¹⁴ darbininkams. Miestovaizdį, kaip tekstą, atsiskleidžiantį giliais semantiniais klodais, nagrinėję autoriai: Jurijus Lotmanas, Jacquesas le Goffas, Georgijus Počencovas¹⁵, nurodo, kad racionalūs, visapusiškai apmąstyti idealiųjų miestų planai atsirado dar Renesanso epochoje. Architektai pradėjo konstruoti miesto erdvę, atskaitos tašku laikydami ne katedrą ar pilį, o miesto bendruomenės gyvenimą. Tai reiškė ne vien tai, kad materialiuose artefaktuose buvo įkūnijamas žmogaus protas ar kad mieste formavosi žmogaus refleksija, bet ir tai, kad objektyvusis miestas (jo gatvės, pastatai) tapo sąmoninga gynyba nuo išorinės netvarkos, lėmė konkrečius kasdieniškus žmogaus veiksmus.

Žmogaus prigimties turtai, jo sugebėjimas tobulėti, kultūros pažanga – tai dalykai, kuriais buvo įtikėjęs Apšvietos amžius. Tuo metu iš tikrųjų svajota apie geresnį pasaulį. Ir ne tik svajota – tas svajones

¹³ Lewis Mumford, *The city in history: Its origins, its transformations, and its prospects*, New York: Harcourt, Brace and World, 1968, p. 98.

¹⁴ Ulrichas Im Hofas, kalbėdamas apie industrializacijos plėtrą XVIII a. antros pusės Europoje, nurodo, kad kaip tik šiuo metu, pirmiausia tokiose šalyse kaip Anglija, Prancūzija, Nyderlandai, Vokietija ir Šveicarija, ima formotis naujas visuomenės sluoksniš – darbininkai namudininkai ir manufaktūrų darbininkai. Remdamasis Rudolfu Vierhausu, jis pažymi, kad „Vyriausybės, kaip ir apsišvietę XVIII amžiaus rašytojai, manė manufaktūras esant veiksminga priemone siekiant ekonominės pažangos, mažinant žmonijos skurdą bei nedarbą, stabdant jos moralinį nuopuolį“ (Ulrich Im Hof, *Švietimo epochos Europa*, iš vokiečių k. vertė Nijolė Daujotytė, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 73.)

¹⁵ Žr. Юрий Михайлович Лотман, *Семьосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров: Статьи, исследования, заметки*, Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2004, p. 234-250; Жак Ле Гофф, *Цивилизация средневекового Запада*, перевод с французского под общей редакцией В.А. Бабинцева, Екатеринбург: У-Фактория, 2005, p. 123-152; Георгий Георгиевич Почепцов, *Семьотика*, Москва: Рефл-бук, 2002, p. 323-347.

norėta paversti tikrove. Gana dažnai yra svarstoma nepakenčiamos padėties, susidariusios kokioje nors srityje (politinėje, ekonominėje, teisinėje ar kultūrinėje), reformos būtinybė. Štai kodėl Tyzenhauzas inicijuoja ne tik ūkio reformas, bet teikia projektus ir visos valstybės reformai: siūlo stiprinti teismų vykdomąją galią, reorganizuoti seimo teismus, sukurti pirkliams atskirą teisę. Išlikusioje jo kalboje, sakytoje 1776 m. seime, Tyzenhauzo teikiami pasiūlymai stiprinami atvirai deklaruojama atsakomybe už savo visuomenę: „Esu įpratęs už visuomenę kalbėti, mąstyti, podraug linkėti jai gero“¹⁶.

Įsijungdamas į Apšvietos „programą“, Tyzenhauzas užsimoja įkurti medicinos akademiją ir kviečiasi į ją tuo metu jau žinomą medicinos profesorių Jeaną Emmanuelį Gilibertą, Liono medicinos kolegijoje dėščius anatomiją, chirurgiją ir gamtos mokslus. Lione jis buvo įkūręs ir botanikos sodą. Tuo metu Giliberto ir kitų profesorių dėstomi dalykai buvo nauji, dar negirdėti tame krašte. Iki tol čia gydę barzdaskučiai – kraujalaidžiai, vadinamieji „cirulnikai“, menkai teišmanė raštą, nekalbant jau apie mediciną ir anatomiją. Pasklido gandai, kad Liono apylinkėse be žinios dingsta vaikai. Aistras galėjo pakurstyti ir minėti vietos „cirulnikai“, suvokę, kad artėja jų šarlataniškos karjeros pabaiga. Buvo nusiaubta, vėliau iki pamatų sudeginta mokykla. Žuvo biblioteka, retos augalų ir mineralų kolekcijos, anatomijos preparatai, meno kūriniai. Atvykusi kariuomenė išvaikė vis didėjančią įnirtusių fanatikų ir suklaidintų žmonių minią¹⁷.

Atstaciūs koledžą, Gilibertas toliau dirbo profesoriumi, įkūrė botanikos sodą. Savo straipsniuose ir knygose jis aštriai kritikavo gydytojų neprofesionalumą, tamsumą, atgyvenusius medikų ruošimo ir darbo metodus. Pašiepęs „cirulnikus“ ir jų globėjus, Gilibertas pateko į sunkią materialinę padėtį. Nepatenkinti vietos gydytojai visaip šaipėsi iš botanikos sodo ir jo šeimnininko propaguojamų vaistinių augalų, vadino

¹⁶ Antoni Tyzenhauz, *Mowy Jasnie Wielmoznego JMCI Pana Tyzenhauza, Podskarbiego Nadwornego, Na Seymie 1776 Roku*, Grodno, 1776, p. 4.

¹⁷ Александр Иванович Герасимов, *op. cit.*, p. 3.

profesorių žolininku, šluotrišiu, raganiumi. Taigi 1775 m. Tyzenhauzui pasiūlius atidaryti medicinos mokyklą Gardine, Gilibertas nedvejodamas sutiko ir, palikęs gimtinę, su jauna žmona, daugybe knygų ir didžiuliu herbariumi (apie 3 000 augalų rūšių) atkako į Gardiną. 1776 m. Gilibertas pasirašė su Tyzenhauzu sutartį, kuriai pritarė ir ją finansškai rėmė karalius Stanislovas Augustas. Be sodo plėtimo, bibliotekos įkūrimo ir kitų darbų, prancūzų mokslininkas įsipareigojo Gardine organizuoti medicinos bei akušerių mokyklą, dirbti medicinos inspektoriumi srityje ir vyriausiuoju gydytoju ligoninėje. 1777 m. botanikos sode jau buvo apie 1500 svetimų kraštų augalų rūšių. Čia besilankantys svečiai ir kitų šalių mokslininkai Gardino botanikos sodą laikė vienu iš turtingiausių, įdomiausių ir geriausiai sutvarkytų Europoje¹⁸.

Pats demonstruodamas išskirtinį ryžtingumą bei valią, Tyzenhauzas buria aplink save stiprias, neeilines asmenybes. Visa tai orientuojama į šviečiamosios programos užduotį – ugdyti aiškiai, logiškai protaujantį, šaltakraujiškai drąsų bei gerai apgalvojantį savo veiksmus žmogų. Tokio auklėjimo paveiktas asmuo turėjo būti dalykiškas, išsivadavęs iš tradicinių vaizdinių, aistringos ortodoksijos ir Baroko¹⁹ entuziazmo. Tokiu būdu net daugumos neigiamai vertintą Tyzenhauzo siekį stiprinti baudžiamą būtų galima interpretuoti kaip tam tikrą pastangą struktūrizuoti visuomenę, savotiškai užaštrinti kiekvieno žmogaus sąmoningumą ir apsisprendimą. Hierarchiniu principu pagrįsta tvarka turėjo įgalinti kiekvieną suvokti savo svarbą ir nepakeičiamumą. Bandymas integruotis į kitą luominę struktūrą neretai išprovokavo tik neigiamas pasekmes²⁰.

¹⁸ Bartłomiej Kaczorowski, *op.cit.*, 1991, p. 34.

¹⁹ Atkreiptinas dėmesys, jog XVIII a. antroji pusė kai kurių Lenkijos Lietuvos valstybės tyrinėtojų vadinama lūžiu tarp dviejų kultūrinių epochų – Baroko ir Apšvietos. Kita vertus, lūžis fiksuotinas ir valstybę praradusių piliečių sąmonėje, nors, kaip pažymi Kristina Mačiulytė straipsnyje „Religinė ir pilietinė tapatybė LDK Apšvietos pamoksluose“ (*Literatūra*, 2006, sąs. 48 (7), p. 115), norint jį visapusiškai įvertinti „reikėtų aprėpti gerokai platesnį kontekstą ir jį fiksavusį rašytinį palikimą“.

²⁰ To meto lenkų periodiniuose leidiniuose būdavo spausdinami pasakojimai, kaip iš baudžiamosios paleisties valstiečiai, gavę teisę pardavinėti savo gaminius bei verstis amatais, nusigeria ar, visiškai nuskurdę, tampa elgetomis.

Veikiausiai toji pati švietėjiška paskata ugdyti visapusiškai išprususį žmogų verčia Tyzenhauzą apie 1780 m. iš Paryžiaus Gardinan kviestis patį garsiausią tų laikų baleto pedagogą François Gabriel LeDoux'ą²¹ ir steigti baleto mokyklą (mokiniai, surinkti iš Alytaus ir Gardino ekonomijų, vadovaujami LeDoux'o, sudarė pirmąją baleto grupę). Dėl tos pačios priežasties buvo įkurta ir matininkų mokykla, joje įdarbintas vienas iš žymiausių to meto matematikų Pranciškus Ksaveras Norvaiša (amžininkų tituluotas Tyzenhauzo dvaro matematiku). Šaltiniuose nurodoma²², jog Tyzenhauzas Norvaišą išsiuntė į Angliją, kad šis susipažintų su technikos naujovėmis ir į Gardiną parvežtų modernių astronominių prietaisų²³. Veik nekyla abejonių, kad švietėjiški užmojai lėmė Tyzenhauzo siekimą savo dvaro kapelai parsisiųsdinti naujausių Josepho Haydno kūriniių. Smalsumas, moksliniai interesai, atsivėrimas plačiajam pasauliui skatino domėtis tuo, ką įmanu būtų pavadinti „nesava kultūra“. Šitaip mėginta prisijaukinti pasaulį, vis labiau įsi-sąmoninant, kad jame esama ne tiek priešininkų kiek bendraminčių.

Tokią nuostatą galėtų paliudyti Tyzenhauzo laišakai, rašyti to meto prancūzų filosofui Jeanui Jacquesui Rousseau²⁴. Žinia, neturint po ranka šių tekstų (tyrinėtojų jie dar nėra rasti, nurodomas tik faktas, kad jie buvo rašyti), sunku išskirti vienokias ar kitokias prancūzų švietėjų įtakas nepailstančiam Gardino reformatoriui. Visgi įmanu teigti, kad Tyzenhauzui greičiausiai buvo žinomos 1772 m. Rousseau parašytos

²¹ Žr. prieąą: http://www.teatr Wielki.pl/en/polish_national_ballet/anniversaries.html

²² *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977, p. 579–581; Tomasz Życki, „Wiadomość o życiu i pracach uczonych F. Narwoysza“, in: *Dziennik Wileński*, Wilno, 1820, Nr. 3, p. 1–16.

²³ Pats Tyzenhauzas savo dvare buvo įrengęs astronomijos, fizikos kabinetus ir svečiams demonstruodavo iš įvairių šalių parsivežtas įdomybes.

²⁴ Kai kuriuose šaltiniuose nurodoma, kad Tyzenhauzas kvietėsi Rousseau atvykti į Gardiną ir net liepęs Horodnicoje specialiai jam pastatyti namą. Vaclovas Biržiška pažymi, kad Rousseau kvietėsi artimas Tyzenhauzo bičiulis, drauge su juo keliavęs po Sileziją, Čekiją, Vokietiją, Olandiją, Angliją, Prancūziją bei jam vertėjavęs Pranciškus Ksaveras Mykolas Bagužis, žr.: Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas*, t. 2: XVIII–XIX amžiai, p. 162–163).

„Pastabos apie Lenkijos valdymą ir siūlomą jo reformą“ (prancūzų kalba išleistas 1782 m.). Tai buvo savotiškas ugdymo projektas, skirtas gelbėti anarchijos smaugiamą Abiejų Tautų Respubliką. Svarbus jo akcentas – gabiausi piliečiai privalo gauti geriausias tarnybas, o pačiam geriausiam turi būti suteikta teisė užsidėti karūną. Šitaip Rousseau projektavo demokratinės valstybės santvarkos modelį. Anot jo, kiekvienas individas yra ne tik valstybės prievartos, įstatymų leidimo ir jų taikymo objektas, bet sykiu ir subjektas, o vienintelis bei neribotas suverenas yra vieninga, į visumos gerovę nukreipta visuotinė valia. Tačiau visuotinė valia nėra identiška kokios nors daugumos valiai. Greičiau ji prilygsta suvokčiam, kuri gali būti pasiekta auklėjant bei skatinant asmenį kelti visuotinį interesą aukščiau už asmeninį²⁵. Būtent šios sampratos akstinamas Tyzenhauzas vykdo reformas, akcentuodamas mokslo, žinių reikmę, savo darbais liudydamas išprususio žmogaus pranašumą.

Su Apšvietos atėjimu siekiama ieškoti naujos terpės sąmoningumo formavimui. Reflektuojami dalykai esti sąlygoti švietėjiškos etikos, kuri savo uždavinį įžvelgė visose srityse ir sluoksniuose:

Kiekvienas šeimos tėvas Tėvynės gerovę kelia tinkamai auklėdamas vaikus; kiekviena motina – palaikydama tvarką namų ūkyje; jaunuoliai – pagarbumu ir paklusnumu; vyriausioji karta – patirtimi ir geru pavyzdžiu; šeimnininkas – rūpestinga priežiūra; samdiniai – darbštumu; mokslininkas – skleidamas naudingas mokslo žinias savo veikalais ir išradimais; dvasininkas – mokydamas doros ir pats pamaldžiai gyvendamas; vyresnybė – vadovaudamasi teisingumu ir valdydama šalį pagal įstatymus.²⁶

Iškeliamas darbas, kaip viena iš žmogaus dorybių, skatinančių asmens saviraišką, jo moralinį augimą. Darbas tampa ne tik ekonominiu veiksmu, bet ir dorovės norma. Žvelgiant iš tokios perspektyvos, suprantamesnis atrodo kone paranoiškas Tyzenhauzo požiūris į darbą. Amžininkų liudijimais, jis temiegodavo vos tris valandas per parą,

²⁵ Ernst von Aster, *Filosofijos istorija*, iš vokiečių k. vertė Loreta Anilionytė, Vilnius: Alma littera, 1995, p. 198.

²⁶ Ulrich Im Hof, *op. cit.*, p. 182.

visą kitą laiką skyrė savo užmojų įgyvendinimui: įkūrė pirmąjį LDK botanikos sodą, teatrą, spaustuvę, medicinos akademiją, prekybos mokyklą, kadetų korpusą, iš Italijos parsivežė orkestrą, iš Paryžiaus – baletą, iš Čekijos – aludarių ir vaistininkų. Šitai vėlgi galima sieti su švietėjiškos sąmonės formavimosi procesu, turėjusiu įtakos interesų bei akiračio išplėtimui. Pažymėtina, jog aptariamam laikotarpiu vis dažniau imama domėtis kitų šalių naujais išradimais. Štai XVIII a. gamtos mokslams, medicinai ir technikai Europoje tapus reikšmingu tyrinėjimo objektu²⁷, jų svarba reflektuojama ir to meto lenkų kalba leidžiamuose periodiniuose leidiniuose²⁸:

Politinėse žiniuose paminėtas gudraus laikrodininko iš Paryžiaus išradimas sukėlė mūsų nemenką nustebimą ir žingeidumą. Tas nagingas amatininkas stengėsi perteikti pasaulio planetų sukimąsi, ir taip meistriškai aną mechanizmą sukonstravo, jog vienas jo tvarkingas apsisukimas didžiųjų planetų sukurius tolygiai atspindi.²⁹

Apžvelgtos XVIII a. 7–8 dešimtmečiais Gardine išryškėjusios nediskursyvinės patirtys esti tie „tekstai“, kuriuos įmanu priskirti hermeneutikos objektui ir kurie neabejotinai reikalauja vienokio ar kitokio paaiškinimo. Reikalaujantis paaiškinimo bei užkoduotos prasmės perskaitymo yra ir dar vienas Gardino seniūno Tyzenhauzo „gestas“ – miesto kapinių steigimas. Tai pamėginsime paaiškinti, pasitelkę antropologo Philippe'o Ariès'o įžvalgas. Esė rinkinyje *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje* jis pažymi, kad „Viduramžiais ir net XVI–XVII a. nebuvo itin svarbi tiksli laidojimo vieta, ganėjo, kad mirusieji pasiliktų šalia šventųjų arba bažnyčioje, prie Švenčiausiosios Mergelės Marijos arba Švenčiausiojo Sakramento“³⁰. XVIII a. ir ypač šio amžiaus pabaigoje situacija iš esmės pasikeičia:

²⁷ *Ibid.*, p. 167.

²⁸ Plačiau tai aptariama šio straipsnio autorės publikacijoje „Švietėjiška savivoka XVIII a. Lietuvos ir Lenkijos periodikoje“, in: *Metai*, 2009, Nr. 4, p. 121.

²⁹ „Wiadomosci Literackie“, in: *Kuryer Litewski*, Wilno, 1761, Nr. 3.

³⁰ Philippe Ariès, *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje*, iš prancūzų k. vertė Birutė Gedgaudaitė, Dalia Šarkūnaitė, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 33.

Dabar [XVIII a. antroje pusėje – JŽ] pageidaujama žinoti tikslią palaikų palaidojimo vietą ir taip pat norima, kad ši vieta, kaip nuosavybė, teisėtai priklausytų velioniu ir jo šeimai. Tuomet nupirkta vieta kapinėse ir tapo savotiška nuosavybe, nepardavinėjama, bet priklausančia amžinai. Tai labai didelė naujovė. Vadinasi, galėjai aplankyti brangaus asmens kapą, kaip aplankomas giminaitis arba savi, kupini prisiminimų namai.³¹

Taigi kapinių atsiradimas mieste reikštų mirusiųjų integravimą į gyvųjų bendruomenę. Be kita ko, tai ir aiškus istorinės atminties reikšmingumo paliudijimas, įgalinantis reflektuoti modernėjančios sąmonės konfigūracijas.

GARDINO SPAUSTUVĖS LEIDINIAI

Šalia minėtų Tyzenhauzo darbų, itin svarbus ir reikšmingas buvo spaustuvės įsteigimas Gardine. Kaip nurodo Tyzenhauzo veiklą tyrinęs Jevstafijus Orlovskis³² bei kiti šaltiniai³³, 1774 m. gavęs karališkąją privilegiją steigti spaustuvę, Tyzenhauzas nepraėjus nė metams ją atidarė. Iš anksto pasirūpino, kad būtų išlieti spaustuvės spaudmenys ir darbui paruošta dešimties žmonių grupė. Yra duomenų³⁴, kad vos atvykęs į Gardiną Tyzenhauzas iš Vilniaus perkėlė dalį jėzuitų spaustuvės įrenginių. Svarbu paminėti, kad karališkoje privilegijoje buvo nuoroda, jog spaustuvėje turi būti spausdinama tik lenkiški elementoriai ir religinė literatūra³⁵, betgi publikuoti tekstai buvo itin įvairūs: oficialūs juridiniai dokumentai, Gardino seimuose sakytos kalbos, įvairios brošiūros, tuo metu itin populiarus Tyzenhauzo teatro, baleto repertuarai. Pasirodė ir skirtingos tematikos knygų (pvz., Giovannio Battistos Mannio *Krikščioniškos*

³¹ *Ibid.*, p. 67.

³² Евстафий Филаретович Орловский, *op. cit.*, p. 51.

³³ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, opracowali Alodia Kawecka-Gryczowa [et. al.], Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959, p. 102–103.

³⁴ *Ibid.*, p. 94–101.

³⁵ Ирина Викторовна Починская, *Старообрядческое книгопечатание XVI–первой четверти XIX веков*, Екатеринбург: УРО РАН, 1994, p. 43.

filosofijos aksiomos, 1776 m.; Jano Borzęckio *Egipto ir Kartaginos istorinių pasakojimų rinkinys*, 1776 m.; *Dovana žmonoms*, 1780 m.; Jeano Emanuelio Giliberto *Flora Lithuanica*, 1781 m. ir kt.), nemažai publikuota grožinės literatūros vertimų iš prancūzų³⁶ (Molière'o, Voltaire'o) į lenkų kalbą bei originalių lenkiškų kūrinių (Ignacijaus Krasickio, Franciszeko Karpińskiego). Taigi pateikti pavyzdžiai liudija, kad reikalavimo spausdinti vien religinius tekstus bei elementorius nebuvo paisoma. Kai kurių tyrinėtojų³⁷ atliktais paskaičiavimais, per XVIII a. 7–8 dešimtmečius pasaulietinio turinio leidinių Gardine buvo išspausdinta daugiau nei pusė (peržvelgus tuo pat metu Lenkijoje pasirodžiusius tekstus, taip pat matyti, kad pasaulietinė literatūra ima stelbti konfesinio pobūdžio raštus). Sunku nustatyti tikslų skaičių aptariamam laikmečiui Gardino spaustuvėje išleistų raštų³⁸, mat didžiąją jų dalį sudarė įvairios diplomatinės notos, replikos, įmokų kvitai, skelbimai. Nesutariama, ar juos priskirti prie spaustuvėje leistų knygų, pamokslų bei kalbų, ar vertinti kaip kitokio pobūdžio leidinius ir skaičiuoti skyrium³⁹.

Tepraėjus vos keliems mėnesiams po spaustuvės Gardine įsteigimo, tais pačiais metais Tyzenhauzo iniciatyva imtas leisti laikraštis *Gazeta Grodzieńska*. Šis periodinis leidinys pasirodydavo kiekvieną savaitę ir ėjo iki 1783 m. Iš viso buvo išleista apie 400 numerių. Svarbu pažymėti, kad Tyzenhauzas laikraštį *Gazeta Grodzieńska* leido,

³⁶ Daugiausia versta iš prancūzų kalbos, nes ja parašyti tekstai buvo prieinamiausi. Kaip nurodo Czesław Miłoszas *Lenkų literatūros istorijoje*, Europa tapo „be galo kosmopolitiška dėl naujos universalios prancūzų kalbos, kuri pakeitė lotynų kalbą“ (Czesław Miłosz, *Lenkų literatūros istorija*, iš anglų k. vertė Kornelijus Platelis, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 179).

³⁷ Гродно: Исторический очерк, 2-е изд., Минск: Госиздат. БССР, 1964, p. 22–25.

³⁸ Estreicherio bibliografijoje nurodyta, jog 1775–1783 Gardino spaustuvėje buvo išleisti 38 leidiniai (žr.: Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, Kraków: Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1888, t. 9, p. 428–517), tačiau į sąrašą nėra įtrauktos kai kurios kalbos, notos, peticijos, vadinamieji „skraidantys“ raštai – pranešimai, skelbimai, įvairios brošiūros.

³⁹ *Drukarze dawnej Polski, op. cit.*, p. 95.

negavęs karališkosios privilegijos, turėjusios garantuoti leidybos teisę. Ji buvo suteikta tik Vilniuje spausdinamam laikraščiui *Kurjer Litewski*⁴⁰. Pastarojo leidinio didžiąją dalį užėmė įvairūs teismo skelbimai (duodantys leidėjams geras pajamas) bei surinktos žinios iš kitų laikraščių⁴¹. Taigi Tyzenhauzas naujo laikraščio *Gazietą Grodzieńską* leidimą inicijavo kaip savotišką atsvarą gana nuobodžiai kompiliacijai. Pradėti publikuoti straipsniai apie baletą, teatrą, kitų šalių kultūrą, politiką, istoriją, spausdintos Gardino piliečių kalbos ir kt.

Ėmus veikti Gardino spaustuvei, kasmet iki 1781 m. pradėti leisti politiniai kalendoriai. Juose spausdinti LDK Vyriausiojo Tribunolo priimti nutarimai, įvairių komisijų (pvz., išdo), departamentų (pvz., policijos, karo) veiklos ataskaitos, pristatyti skirtingas tarnybas atliekantys asmenys, užsienio šalių monarchai bei žymesni veikėjai. Gardino kalendoriuose buvo pateikiama ir krašto gyventojams naudinga informacija: tikslus laikas, kuomet atvyksta ir išvyksta pašto karieta, kada leidžiasi ir teka saulė, švenčių, sukakčių datos, net skolininkų sąrašai. Skelbtos žinios ir iš svečių kraštų, pažindinta su užsienio politika, šalių valdymo ypatumais. Apskritai įvairios periodikos skaitymas, jos populiarumas aptariamam laikmečiui suponavo naują žmonių suvokimą – vis dažniau pripažįstama, jog „gyvenimai teka lygiagrečiai su kitų gyvenimais vientisame laiko sraute, kuris matuojamas laikrodžiais ir kalendoriais, o ne pagal santykį su išgelbėjimu ar pomirtiniu gyvenimu“⁴². Lemtingus „šventosios“ istorijos momentus pakeitė pasaulietinė linijinė periodizacija. Būtent dabar ėmė ryškėti naujas asmenybės tipas: nenuolaidus ir bet kokią valdžią įtariai vertinantis individas, labiau besirūpinantis savo asmenybės savitumu ir materialia pažanga nei tradicijos išsaugojimu, reiklus sau ir kitiems romanų, laikraščių, slaptų rankraščių skaitytojas⁴³.

⁴⁰ Ne viename šaltinyje yra nurodoma, kad iki pat XIX a. pradžios *Kurjer Litewski* buvęs vienintelis Lietuvoje leidžiamas laikraštis.

⁴¹ *Lietuvių enciklopedija*, t. 13, *op. cit.*, p. 393–394.

⁴² Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *op. cit.*, p. 61.

⁴³ *Ibid.*, p. 47.

Kaip minėta, be periodinių leidinių ir verstų knygų, Gardine spausdintos ir čia gyvenusių ar kuriam laikui atvykusių LDK Vyriausiojo Tribunolo maršalkų, seimo deputatų, pamokslininkų pranešimai ir kalbos. Remiantis *Drukarze dawnej Polski* duomenimis, vienas iš pirmųjų Gardino spaustuviėje leistų veikalų buvo Lietuvos vyriausiosios mokyklos profesoriaus, žymaus LDK pamokslininko Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus (Michał Franciszek Karpowicz, *1744–†1803) 1775 m. išspausdintas pamokslas šviesiausiajam Tribunolui⁴⁴. Po metų išleista Mikalojaus Tado Lopacinskio (Mikołaj Thadeusz Łopaciński, *1715–†1778), LDK Vyriausiojo Tribunolo maršalkos, įtakingo, palaikiusio artimus ryšius su karaliumi Stanislovu Augustu⁴⁵ veikėjo kalba. Trumpai pristatysime šį tyrinėtojų akiratin nepakliuvusį tekstą. 1776 m. išleistoje Lopacinskio kalboje iš pradžių deklaruojama tradicinė pasaulio valdžios hierarchija. Ji pradedama nuo Dievo, Pasaulio Kūrėjo, Globėjo ir Viešpaties, toliau minimi Jo vietininkai žemėje – karaliai, tvarkantys visus žemiškus reikalus bei sprendžiantys mirtingųjų likimus: „Yra Dievas, teisingiausias paslapčių mūsų tyrėjas ir vienintelis žmogiškų kančių liudininkas. [...] Yra gerasis karalius – duok, Dieve, ilgaamžio viešpatavimo mūsų šviesiausiam Stanislovui Augustui“⁴⁶. Įvardinta ir ne ką menkesnės svarbos „piliečių visuomenė“, užimanti ne pasyvaus stebėtojo, o greičiau reiklaus vertintojo bei teisėjo pozicijas: „Yra pagaliau ir piliečių visuomenė – įžvalgios ir budrios akys mūsų bičiulių, kuriems visi darbai, šalies valdžios sumanomi, negali likt nematomi“ (Lopacinskis, p. 12). Šioje kalboje žmogaus keičiamas ir tobulinamas pasaulis pretenduoja būti daugiau jo paties kūrinium (nors Dievo vaidmuo čia ir nekvestionuojamas). Didelis dėmesys toliau skiriamas asmens ryšiams

⁴⁴ *Drukarze dawnej Polski, op. cit.*, p. 102.

⁴⁵ *Polski słownik biograficzny*, t. 18, *op.cit.*, p. 401.

⁴⁶ Mikołaj Thadeusz Łopaciński, *Mowa J.W. Im. P. Mikołaja Thadeusza Łopacińskiego Marszałka Trybunatu Głównego y Pisarza Wielkiego W.X.Lit. miana. Żegnając Trybunal przy limicie kadencyi Ruskiej*, Grodno, 1776, p. 15 (toliau puslapiai nurodomi tekste greta autoriaus pavardės).

su bendruomene ir valstybe: „Ar nuopelnai galimi tik pas Dievą, ar, mylėdami ir garbindami karalių ir tėvynę, jų neužsitarnaujame, ar tuo nenusipelnome mūsų piliečių pagarbos“ (Lopacinskis, p. 11.). Apskritai konfesinės pakraipos dogmatika, įvairūs religiniai įsitikinimai tampa ne tiek svarbūs, kiek bendras švietėjiškas pamaldumas, klausiant sąžinės balso, vadovaujantis etiniais principais: „Savo dorybes ir gerus darbus turime labiau gerbti nei didžiausius apdovanojimus, brangiausią turtą ar garsų vardą; juk pats žmogus, gerai pagalvojęs, suvokia, jog tiesa ir dorybė esti tolimos nuo visų privilegijų ir malonumų“ (Lopacinskis, p. 10). Net ir kritiniu momentu (praradus savarankiškumą) vienintelė sąlyga išlaikyti savo autonomiškumą ir tuo pačiu garbę – būti doram: „Laisvai lenkų tautai, gyvenančiai engiamoje savo tėvynėje, visa yra leista, tik dėl jų pačios garbės nedorai būti uždrausta“ (Lopacinskis, p. 12).

Tais pačiais 1776 m. Gardino spaustuvėje publikuojama (1791 m. perspausdinta Varšuvoje, Petro Zavadskio spaustuvėje) to meto visuomenei gerai žinomo publicisto, Gardino teisėjo Jono Kživkovskio (Jan Krzywkowski, *apie 1752–†apie 1814⁴⁷) kalba. Joje kontempliuojama buvimo doru prielaida skatina žvelgti į priekį, o ne atgal. O jei atgal, kaip sektinas pavyzdys prisimenama garbinga istorija, protėvių narsa bei jų žygiai:

Dar karštas kraujas mummyse neataušo ir dorybės mūsų protėvių didžiųjų, kurie ištikimai Jogailaičių namus sergėjo, pasimiršti nespėjo. Liko ir mummyse dalelė tos genties kraujo. [...] Ir jeigu mes savo seną Lenkijos istoriją atminsime, tai dar liks vietos ir geroms mintims, ir darbui.⁴⁸

Istoriškumo sampratą XVIII a. antroje pusėje sąlygojo viešajame diskurse dominavusi mintis, kad praicityje „buvę geriau ir laisviau“.

⁴⁷ *Polski słownik biograficzny* (t. 15, p. 581) nurodo tik apytikrias šio veikėjo gimimo ir mirties datas.

⁴⁸ Jan Krzywkowski, *Mysl Obywatela nad tym: Jeśli ma bydź u nas Sukcassyja lub Elekcyja Tronu?*, Grodno, 1776, p. 15 (toliau puslapiu nurodomi tekste greta autoriaus pavardės).

Istorinė nostalgija, praeities prisiminimas turėjo išbudinti nacionalinę savigarbą bei moralinį solidarumą, siekta ieškoti naujos terpės sąmoningumo formavimui, iškeliant garbingas tautos istorijos patirtis. Tačiau sykiu tuose pačiuose tekstuose, deklaruojančiuose nepretenzingą pasitikėjimą praeitimi, ima ryškėti ir abejonės adoruojamu istoriniu pasakojimu:

Nukreipkime gi pagaliau akis nuo tų kraupių mūsų piliečiams istorijos vaizdų, juk mūsų kraštas ir taip yra didžiai pažemintas, nuskurdęs ir silpnas. Tai kiekvienas regi ir regėdamas didžiai dejuoja. (Kživkovskis, p. 5.)

Aktuali tampa ir saviidentifikacijos problema. Mėginama gretinti dvasinio ir materialaus gyvenimo formas su panašiomis kitų tautų savastimis. Aptariamoje Kživkovskio *Mintyje piliečio*, pateikiant Austrijos, Vengrijos, Čekijos, Nyderlandų politinio bei ekonominio gyvenimo pavyzdžius, vardinamas savo krašto blogybės ir iškeliami akivaizdūs privalumai. Apskritai plečiant akiratį, stengiantis sukaupti kuo daugiau informacijos apie esančius šalia ir svetur, atsirado galimybė kritiškai lyginti bei naujai apmąstyti savo turimas vertybes. Išskirtinis dėmesys skiriamas gimtam kraštui, tėvynei. Kaip žinia, jau antikoje didžiausio narsumo pavyzdys buvo mirtis už tėvynę, tik šioji auka pirmiausia buvo paliekama karininkams ir kareiviams⁴⁹. Patriotizmas, suvokiamas kaip atsidavimas, meilė bei pasiaukojimas savo tėvynei, tautai, tampa esmine dorybe, turinčia nugalėti abejingumą, savanaudiškumą, skatinti pasitikėjimą savo jėgomis, įveikiant nesėkmes bei prisiimant atsakomybę tarnauti bendros gerovės labui.

Dar vienas 1776 m. Gardine (kiek vėliau perspausdintas *Gazety Wileńskie*, 1776, Nr. XXXVII,) publikuotas leidinys yra Kazimiero Kościalkovskio (Kazimierz Kościalkowski)⁵⁰, Ketverių metų seimo nario, LDK tribunolo vyriausiojo patarėjo „Kalba Gardino

⁴⁹ Ulrich Im Hof, *op. cit.*, p. 181.

⁵⁰ Gimimo ir mirties datos šaltiniuose tiksliai nėra nurodomos, fiksuojami tik metai, kuomet jis buvo seimo nariu ir tribunolo vyriausiuoju patarėju (plačiau žr.: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, p. 101).

tribunole“. Šiame pasisakyme nurodomos būtinos teisėjų priedermės, aktualizuojamos esančios blogybės. Kalbama apie dalykus, turinčius orientuoti į radikalų senos sistemos pertvarkymą, sąžiningą, o kartu ir naudingą, veiklą:

Teisėjas įsitikinęs, kad bedieviškų minčių tinkamas įtaigumas klausantiems esti teisėjavimo svarbiausias tikslas. Tačiau taip manyti nedera. Nusizengimai, kuriems apginti pasitelkiama klastinga gražbylystė bei mūsų krašte plačiai pasklidęs tuščiažodžiavimas, dažnai taip ir lieka neišaiškinti, o jų kaltininkai – nenubausti.⁵¹

Savo veikle autorius mini ir tuo laikmečiu vykusį kultūrinį bei ekonominį Gardino sustiprėjimą. Pasitelkęs vaizdingus palyginimus, jis iškelia žmogaus, sugebančio savarankiškai mąstyti ir veikti, vertę:

Baigiu savo žodį, tardamas: laimingi valdovai, kurių garsumo, žvilgesio spinduliai, panašūs į paties Gardino puikybę, taip aiškiai suspindo! Laimingi piliečiai, kurie likimus savo taip įžvalgiai patikėjo vertoms to asmenybėms! (Koščialkovskis, p. 3.)

Karolio Estreicherio *Bibliografija polska* duomenimis⁵², 1778 m. Gardino spaustuvė išleidžia dar vieną tais pačiais (1778) metais Karpavičiaus sakyta pamokslą⁵³. Prieš dvejus metus (1776) Koščialkovskio ir Lopacinskio kalbose iškelti dalykai akcentuoti ir šiame Karpavičiaus tekste: svarstyta apie teismų teisingumą („Teisingumas šalies teismuose yra toks ypatingas dalykas, kad apie jį neįmanoma per daug kalbėti, nes jis daro esminę įtaką tėvynės gerovei ir atneša tikrą laimę

⁵¹ Kazimierz Kościałkowski, „Mowa przy limicie trybunału w Grodnie JW. JP. Kazimierza Kościałkowskiego Deputata Wilkomirskiego miana w czasie iego delegacyi od Trybunału W.X Lit. z rekognicyą do N.Pana z wielką odprawioney zalete“, Grodno, 1776, p. 35 (toliau puslapiu nurodomi tekste greta autoriaus pavardės).

⁵² Karol Estreicher, *Bibliografija polska*, t. 9, *op. cit.*, p. 466.

⁵³ Mykolas Pranciškus Karpavičius, „Pamokslas, pradedant LDK Vyriausiąjį tribunolą [sakytas] 1778 [m.] gegužės 1 dieną Gardine, prieš paskiriant [maršalkos] lazda prakilniajam JM ponui grafiui Mykolui Rokickiui, Minsko kaštelionui, Šv. Stan[islovo] ord[ino] kav[alieriui] [Apie protingą tautos laisvę ir tikrąjį kilmingumą]“, in: idem, *Rinkiniai pamokslai*, sudarė, iš lenkų k. vertė Kristina Mačiulytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 252–264.

piliečiams [...]“⁵⁴), mėginant pateikti kuo tikslesnę protingos laisvės apibrėžtį, kelta švietimo, doros, tinkamų papročių puoselėjimo svarba („Tautos laisvė be švietimo – tai pavojingas kalavijas, kuris [anksčiau ar vėliau] perskros pačios tėvynės vidurius. [...] Kadaisė mūsų tėvynė mėgavosi tokia protinga laisve, kadaisė buvo tokie laimingi tautai laikai, kai vien teisė valdė mus, kai dora buvo laisvės pagrindas, kai nepriekaištingi papročiai buvo saldžiosios laisvės atrama [...]“, Karpavičius, p. 258). Kaip ir kituose savo pamoksluose, šiame Karpavičius, aktualizuodamas istorinę atmintį, sektinu pavyzdžiu laiko garbingos praeities epizodus bei literatūrinius siužetus (perimtus daugiausia iš Antikos ir Šv. Rašto)⁵⁵:

O maloni, protinga, paklūstanti įstatymui šalių laisve, kokiais darbais ir nuopelnais tave įtvirtino šlovingos tautos protėviai! Tautos laisvė visuomet buvo taurių ir dorybingų širdžių tikslas, tautų laisvė buvo vadinama teisingumo ir teisės dukra, dora ir įstatymais pagrįsta laisvė visuomet buvo mokslinių išradimų, menų ir visokių naudingiausių amatų motina; protinga tautos laisvė, derinama su [valstybine] valdžia ir skrupulingu įstatymų laikymusi, visuomet duodavo amžiais lauktus didvyrius. Laisvė skatino romėnų drąsos ir kilnumo stebuklus, laisvė pažadino anuos nuostabą keliančius graikų vyrus: Aristidus, Solonus, Likurgus, Fokionus. (Karpavičius, p. 255–256.)

Kita vertus, istorijos mokslas, kadaisė buvęs tik dalis retorikos, skirtos didingam karaliaus šlovinimui, dabar pradedamas suvokti kaip mokslas apie žmogų ir jo elgseną amžių tėkmėje. Tokia suvoktis suponavo ne tik adoracinį, bet ir kritišką požiūrį į visuotinai garbintą praeitį. Antrindamas Kživkovskiui, dabarties negeroves Karpavičius traktuoja kaip istorinių klaidų padarinius:

Tačiau veltui būtume šaukęsi tų laikų [tada], kai sugadinti papročiai parodė mums kitokio pavidalo laisvę, kuri pastūmėjo mus į pražūtį ir dėl kurios iki šiolei dar tebedūsauja kai kurie mažai apsišvietę piliečiai! Prisiminkim ne tokius tolimus amžius, kai lengvabūdiškos ramybės letargas užliūliavo mus greitesnei

⁵⁴ *Ibid.*, p. 255 (toliau puslapiai nurodomi tekste greta autoriaus pavardės).

⁵⁵ Plačiau apie tai žr.: Kristina Mačiulytė, „Religinė ir pilietinė tapatybė LDK Apšvietos pamoksluose“, *op. cit.*, p. 104.

pražūčiai, bet jie ir dabar prisimenami kaip didžiausio laisvės klestėjimo [laikai]!
(Karpavičius, p. 258–259)

Pabaigai dera pažymėti, kad Tyzenhauzo laikais veikusioje Gardino spaustuvėje buvo išleista ir daugiau dėmesio vertų tekstų: tai ir seimo dienoraščiai (1779, 1780), Ježio Berklio (Jerzy Berkley) *Informacija apie gyvojo vandens pranašumą ir poveikį* (1781), Michalo Bernovičiaus (Michał Bernowicz) *Seimo konstitucinių teisių sąrašas* (1781), Tomo Umiastovskio (Tomasz Umiastowski) *Juridinis procesas arba bylinėjimosi būdai* (1781) ir kt. Publikuotos literatūros tematika, jos įvairumas bylojo apie kintančios visuomenės būklę, tiesiogiai sąlygojusią naujumo poreikį, kuris paskutiniaisiais XVIII a. dešimtmečiais ir ypač XIX a. pradžioje tapo itin aktualus.

IŠVADOS

Reziumuojant įmanu daryti išvadą, jog Tyzenhauzo laikų Gardine išryškėję politinio, ekonominio, kultūrinio gyvenimo pokyčiai buvo inicijuoti švietėjišką programą vykdžiusių reformatorių bei jų rėmėjų paskatų. Savo užmojais bei pasiekimais pagarsėję to meto veikėjai, Tyzenhauzo kviečiami į Gardiną, kuria modernų, kitiems Vakarų Europos miestams prilygstantį kultūros centrą. Imama rūpintis seimų miesto autonomiškumu ir prestižu, mėginant jį paversti individualios patirties ir sąmonės savastimi. Sykiu besidomint svečių šalių kultūra, įvairiomis naujovėmis, atsiveriama plačiajam pasauliui, vis labiau įsisąmoninant, kad jame esama ne tiek priešininkų kiek bendraminčių.

Apžvelgti Tyzenhauzo įsteigtoje Gardino spaustuvėje leisti periodiniai leidiniai ir to laikmečio žinomų veikėjų raštai įgalina teigti, jog su Apšvietos atėjimu siekiama ieškoti naujos terpės sąmoningumo formavimui. Didelis dėmesys skiriamas asmens ryšiams su bendruomene ir valstybe. Plečiant akiratį, stengiantis sukaupti kuo daugiau informacijos apie esančius šalia ir svetur, kritiškai apmąstomos ir savosios

vertybės. Apskritai švietėjiškos etikos skatinamas žmogus prisiima ne pasyvaus stebėtojo, o reiklaus vertintojo, teisėjo poziciją. Šios „apraiškos“, įžvelgtos tyrinėjant Gardino gyvenimą XVIII a. 7–8 dešimtmečiais, atveria menkai reflektuotus LDK kultūros elementus, ideologines paradigmas, išsitynusių ar tiesiog nepastebėtų visuomeninės minties liudijimus.

Įteikta: 2010-05-10

Priimta: 2010-06-02

Jurgita Žqsinaitė-Gedminiė

THE CITY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
UNIDENTIFIED BY THE LITHUANIAN CONSCIOUSNESS:
GRODNO IN THE TIME OF ANTONI TYZENHAUZ

Summary

The article deals with the specific features of Grodno as one of the most important cultural, political and economical centres of the Grand Duchy of Lithuania in the 7th–8th decades of the 18th century. Emphasizing the activities of the crown treasurer of the GDL Antoni Tyzenhauz, the research is being grounded by the various cross-cuttings of the social context and reflected as a multidimensional and ambiguous artefact differently presented and interpreted by Lithuanian, Byelorussian and Polish scholars. The analysis refers to the contemplation of attitudes and worldview which were stipulated by the Enlightenment program tending to reform economy, policy, education, and society's upbringing. Glancing over the periodicals, public speeches and written notifications, which were published in Grodno printing-house in the 7th–8th decades of the 18th century, gives us a reason to point out that respect for nation's history, traditional values, moral rules were urgent problems. Confessional dogmatics, various religious beliefs became not so important as the overall devotion, listening to the voice of conscience in accordance with ethical principles. In the Age of Enlightenment it was accepted that citizenship and patriotism could be formed only in moral society. This conception was also generated in Grodno – it obtained various transformations that reflected many cultural elements of the GDL, ideological paradigms, and the testimonies of the public thought of the time.